

آداب خواب در اسلام

فرج‌الله میرعرب*

مقدمه

خواب، یکی از اساسی‌ترین عناصر حیات است که در آن، قوام بدن استوار می‌شود. انسان به طور متوسط ۱۶ ساعت فعالیت می‌کند و دست‌کم به ۸ ساعت خواب و یا استراحت نیاز دارد که بخش اعظم این استراحت، همان خوابیدن است. اگر انسان نتواند بخوابد، دچار بیماری‌هایی می‌شود که نتیجه آن، افسردگی و حتی خودکشی و ناتوانی در انجام وظایف انسانی است. اهمیت خواب تا آنجاست که در دین مبین اسلام، آدابی برای آن بیان شده است. در این مقاله به اهمیت و آداب خواب در اسلام می‌پردازیم.

معنای خواب و حقیقت آن

از نظر اهل لغت، خواب حالت آسایش و راحتی است که به واسطه بازآمدن حواس ظاهره از فعالیت و فقدان حس در انسان و حیوانات بروز می‌کند.^۱ بعضی آن را بیهوشی سنگینی که بر قلب عارض می‌شود^۲ و برخی استراحت اعصاب مغز و مرگ سبک بیان کرده‌اند؛^۳ چنان‌که امام رضا علیه السلام فرموده است: «سلطنت خواب، بر مغز است».^۴ در بیان قرآنی، خواب «توقی روح» و همانند مرگ^۵ است که خدای متعال با تصرف در وجود و جدا کردن جسم و روح انجام

* عضو هیئت علمی پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.

۱. علی اکبر دهخدا؛ لغت‌نامه؛ ج ۶، ص ۸۷۷۶.

۲. احمد بن محمد فیومی؛ المصباح المنیر؛ ج ۲، ص ۶۳۱.

۳. حسین بن محمد راغب اصفهانی؛ المفردات فی غریب القرآن؛ ص ۸۳۰.

۴. طب الإمام الرضا علیه السلام؛ ص ۴۹.

۵. مرتضی مطهری؛ زندگی جاوید یا حیات آخری؛ ص ۱۹.

می‌دهد.^۱ علامه طباطبایی رحمته‌الله خواب را از کار افتادن و راکد شدن حواس حیوان با عارض شدن عوامل طبیعی در بدن می‌داند.^۲

اهمیت خواب

امام صادق علیه‌السلام خواب را لازمه حیات هر موجود زنده دانسته است.^۳ خواب مانند خوردن و آشامیدن، غریزی وجود هر حیوان و نیازی ضروری است که زندگی او بر آن متوقف است.^۴ بعضی معتقدند نظام خواب و بیداری، از عجایب زندگی انسان است؛ چنان‌که خداوند آن را از نشانه‌های خود شمرده است.^۵ خدای متعال که انسان را از خاک آفریده و او را موجودی ضعیف قرار داده است،^۶ در نظام عصبی مغز او برنامه و قانونی گذاشته است که اگر قوای عصبی بر اثر خستگی فکری یا جسمی دچار ضعف و سستی شوند، با اجرای آن برنامه، نیروی عصبی به حال اولیه باز می‌گردد و آن برنامه، همان خواب است. در خواب چیزی همانند مرگ بر انسان عارض می‌شود که ادراکات را از کار می‌اندازد و اعصاب را مانند مواد مخدر بی‌حس می‌کند؛ در حالی که حرکات اساسی بدن تعطیل نمی‌شود و تنها بدن سست می‌شود و از کار می‌افتد تا مقدار زمان لازم بگذرد و قدرت از دست رفته به بدن بازگردد و با حال خوش از خواب برخیزد و حیات کامل به انسان بازگردد.^۷

آداب خواب

خواب از جهات گوناگون، آدابی دارد که در کلام اهل بیت علیهم‌السلام به آنها توجه داده شده است.

۱. زمان خواب

خوابیدن در زمان مناسب، آثار جسمی و روحی فراوانی به دنبال دارد. کسانی که برای بیداری خود و بهره بردن از آن برنامه داشته باشند، باید زمان خواب خود را تنظیم کنند. همچنین کسانی

۱. سید محمدحسین طباطبایی؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ ج ۱۷، ص ۲۶۹.

۲. همان، ج ۲، ص ۳۳۱.

۳. محمد بن علی صدوق؛ کمال الدین و تمام النعمه؛ ص ۶۶۶.

۴. سید عبدالاعلی سبزواری؛ مواهب الرحمن فی تفسیر القرآن؛ ج ۴، ص ۲۸۴.

۵. روم: ۲۳.

۶. نساء: ۲۸.

۷. ابن‌عاشور؛ التحریر و التنویر؛ ج ۲۱، ص ۳۶ و ۳۷.

که به سلامت و شادابی جسمی خود اهمیت می‌دهند و وضعیت جسمی آنان در زندگی‌شان نقش دارد، باید برای زمان خواب خود برنامه داشته باشند. قرآن از خواب هم در شب و هم در روز یاد کرده است: «وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ...»^۱. در برخی دیگر از آیات نیز خدای متعال شب را زمان آرامش قرار داده است: «وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا»^۲. با توجه به این آیات طبیعی‌ترین زمان برای خواب، شب است؛ چنان‌که در آیه‌ای می‌فرماید: «لَلَّيْلِ الَّذِي جَعَلَ لَكُمْ اللَّيْلَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَالنَّهَارَ مُبْصِرًا إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ»^۳. خداست که شب را برای شما پدید آورد تا در آن بیارامید و روز را روشن کرد تا در آن ببینید و روزی بجوید».

نیم‌نگاهی به سیره رسول خدا ﷺ حاکی از آن است که آن حضرت زمان خواب خود را به گونه‌ای منظم می‌کرد که نیرو و نشاط لازم برای بیداری ارادی در شب را داشته باشد و بتواند بخشی از شب را به عبادت و شب‌زنده‌داری اختصاص دهد. برخی از همسران آن حضرت نقل کرده‌اند: «آن حضرت اول شب را می‌خوابید و پس از مدتی استراحت، بیدار می‌شد و به تهجد می‌پرداخت ... اما وقتی صدای اذان را می‌شنید، از جا می‌پرید»^۴.

از نظر اهل بیت عليهم السلام خوابیدن در زمان‌های خاصی نکوهیده است؛ از جمله زمان‌های خواب ناپسند که از آن نهی شده است، خوابیدن پیش از خواندن نماز عشاء است.^۵ بین الطلوعین (از سپیده صبح تا برآمدن آفتاب) نیز زمانی است که خوابیدن در آن بسیار ناپسند است و در روایات بسیار نکوهش شده و آثار ویرانگری برای آن بیان شده است. بر اساس حدیث از آنجا که روزی هر کس در این وقت فرو فرستاده می‌شود، خوابیدن مکروه است.^۶ امام رضا عليه السلام فرموده است: «الْمَلَائِكَةُ تُقَسِّمُ أَرْزَاقَ بَنِي آدَمَ مَا بَيْنَ طُلُوعِ الْفَجْرِ إِلَى طُلُوعِ الشَّمْسِ فَمَنْ يَتَأَمَّ فِيمَا بَيْنَهُمَا يَنَامُ عَنْ رِزْقِهِ»^۷ فرشتگان بین طلوع فجر و طلوع خورشید، رزق و روزی بنی آدم را تقسیم می‌کنند و کسی که در آن زمان در خواب باشد، روزی خود را از دست می‌دهد و در واقع این خواب،

۱. روم: ۲۳.

۲. انعام: ۹۶.

۳. غافر: ۶۱.

۴. محمد بن عیسی ترمذی؛ الشمانل المحمديه؛ ص ۲۲۳.

۵. محمد بن علی صدوق؛ الامالی؛ ص ۳۷۸.

۶. عبدعلی بن جمعه عروسی حویزی؛ تفسیر نور الثقلین؛ ج ۱، ص ۸۲.

۷. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۱، ص ۵۰۴.

غفلت از دریافت رزق است». امام صادق علیه السلام نیز زمان را در ستایش یا نکوهش خواب تأثیرگذار دانسته و فرموده است:

هر که پس از فرا رسیدن وقت نماز واجب یا مستحبی (سنّتی) و پیش از ادای نماز بخوابد و به سبب آن خواب، عبادت از او فوت شود؛ پس این خواب، خواب اهل غفلت و طریقه خاسران و زیانکاران است و او شیفته نفس و هوا و نیازمند اصلاح است و هر که به خواب رود، پس از فراغ از واجبات و مستحبات و دیگر حقوق الله و حقوق الناس، چنین خوابی پسندیده است.^۱

۲. پیش از خواب

اهل بیت علیهم السلام پیش از خوابیدن، آدابی را رعایت می‌کردند که به برخی از آنها اشاره می‌شود.
الف. مسواک: پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله هر شب سه بار مسواک می‌کرد: پیش از خواب، هنگام بیداری برای تهجد و هنگام خروج برای نماز صبح.^۲

ب. نظافت: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرموده است: «لَا يَبِيْتَنَّ أَحَدُكُمْ وَ يَدُهُ غَمْرَةٌ فَإِنْ فَعَلَ فَأَصَابَهُ لَمَمٌ الشَّيْطَانِ فَلَا يُلُومَنَّ إِلَّا نَفْسَهُ»^۳ هرگز احدی از شما در حالی که دستانش آلوده به چربی است، نخوابد و اگر چنین کند و بیمار گردد، جز خویشتن را سرزنش ننماید».

ج. طهارت: در آداب خواب اهل بیت علیهم السلام آمده است که پیش از خواب ملتمز به طهارت بودند^۴ و دیگران را به وضو پیش از خواب توصیه می‌کردند.^۵ امیرمؤمنان علیه السلام به یارانش می‌فرمود: «مسلمان نباید با حالت جنابت بخوابد و جز با طهارت وضو به بستر نرود. هر گاه آب نیابد، تیمم کند؛ زیرا روح مؤمن به سوی خداوند تعالی بالا می‌رود، او را می‌پذیرد و به او برکت می‌دهد. هر گاه پایان عمرش فرارسیده باشد، او را در گنج‌های رحمتش قرار می‌دهد و اگر فرا نرسیده باشد، او را با امنایش از فرشتگان به جسدش باز می‌گرداند».^۶

د. رفتن به بیت الخلا: امیرالمؤمنین علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام توصیه کرده که پیش از خواب به مستراح برو که اگر چنین کنی، از بیماری پیشگیری خواهد شد و محتاج پزشک نخواهی شد:

۱. منسوب به امام صادق علیه السلام مصباح الشریعه؛ ص ۴۵.

۲. ابن ابی شیبہ کوفی؛ المصنف؛ ج ۱، ص ۱۹۵.

۳. محمد بن علی صدوق؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ ج ۴، ص ۶.

۴. حسین بن محمد تقی نوری؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۵، ص ۱۱۶.

۵. همان، ج ۱، ص ۲۹۶.

۶. عبدعلی بن جمعه عروسی حویزی؛ تفسیر نور الثقلین؛ ج ۴، ص ۴۸۸.

«وَإِذَا نَمَتَ فَأَعْرَضَ نَفْسَكَ عَلَى الْخَلَا، فَإِذَا اسْتَعْمَلْتَ هَذِهِ اسْتَغْنَيْتَ عَنِ الطَّبِّ».^۱
هـ. تهیه مقدمات عبادت شبانه: از امام صادق علیه السلام نقل شده است که پیامبر صلی الله علیه و آله آب وضو را نزد سر و مسواک را زیر بالش خود می گذاشت، سپس می خوابید.^۲
و. دعا و اذکار: اهل بیت علیهم السلام پیش از خواب به قرائت «حمد»، «آیه الکرسی»، آیه «شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ»^۳ و تسبیح حضرت زهرا علیها السلام مقید بوده اند.^۴

۳. کیفیت خوابیدن

اهل بیت علیهم السلام اعمال خود را به گونه ای انجام می دادند که رنگ و جهت خدایی داشته باشد.^۵ از آنجا که اهل بیت علیهم السلام الگوی سبک زندگی انسان ها هستند، کیفیت خواب باید به سبک خاصی باشد که آنها داشته و به آن سفارش کرده اند؛ مانند خوابیدن رو به قبله، بر پهلو راست و با نهادن دست راست زیر گونه راست؛ چنان که اهل بیت علیهم السلام چنین می خوابیدند. امام رضا علیه السلام فرموده است: «وَإِذَا أَرَدْتَ النَّوْمَ فَلْيَكُنْ اضْطِجَاعَكَ أَوَّلًا عَلَى شِقِّكَ الْأَيْمَنِ ثُمَّ انْقَلِبْ عَلَى شِقِّكَ الْأَيْسَرِ وَكَذَلِكَ فَتَقُمْ مِنْ مُضْطَجِعِكَ عَلَى شِقِّكَ الْأَيْمَنِ كَمَا بَدَأْتَ بِهِ عِنْدَ نَوْمِكَ؛^۶ هر گاه خواستی بخوابی، ابتدا بر سمت راست، سپس بر سمت چپ بخواب و همچنین هنگام برخاستن، از سمت راست برخیز».

۴. مقدار خواب

مدت زمان خواب در شب یا روز، از مسائل مهم زندگی انسان است. از آیات قرآن و روایات بر می آید که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله خواب طولانی - چنان که امروز گفته می شود تا هشت ساعت خواب لازم است - حتی در شب نیز نداشته اند؛ بلکه بخش زیادی از شب را به عبادت و تهجد می پرداختند. افزون بر رسول خدا صلی الله علیه و آله، گروهی از همراهان ایشان و مؤمنان نیز چنین بوده اند: «إِنَّ رَبَّكَ يَعْلَمُ أَنَّكَ تَقُومُ أَدْنَى مِنْ ثُلُثِي اللَّيْلِ وَنُضْفَةً وَ ثُلُثَهُ وَ طَائِفَةً مِنَ الَّذِينَ مَعَكَ».^۷

۱. قطب الدین رواندی؛ الدعوات؛ ص ۷۴.

۲. محمد بن حسن طوسی؛ تهذیب الاحکام؛ ج ۲، ص ۳۳۴.

۳. آل عمران: ۱۸.

۴. حسین بن محمد تقی نوری؛ مستدرک الوسائل؛ ج ۵، ص ۱۱۶.

۵. انعام: ۷۹.

۶. طب الإمام الرضا علیه السلام؛ ص ۴۹.

۷. مزمل: ۲۰.

رسول خدا ﷺ فرموده است: «لِكُلِّ شَيْءٍ حِلْيَةٌ وَحِلْيَةُ الصَّحَّةِ فِي الدُّنْيَا أَرْبَعٌ خِصَالٌ: قَلَّةُ الْكَلَامِ وَ قَلَّةُ الْمَنَامِ وَ قَلَّةُ الْمَشْيِ وَ قَلَّةُ الطَّعَامِ؛ هر کار را چاره‌ای است و چاره تندرستی در دنیا، چهار چیز است: کم سخن گفتن، کم خفتن، کم راه رفتن و کم خوردن». امام علی علیه السلام نیز فرموده است: «إِذَا أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ صَلَاحَ عَبْدٍ أَلْهَمَهُ قَلَّةَ الْكَلَامِ وَ قَلَّةَ الطَّعَامِ وَ قَلَّةَ الْمَنَامِ؛ اگر خدا صلاح بنده‌ای را اراده کند، از جمله صفاتی که به او الهام می‌کند، خواب اندک است».

۵. مراقبت‌های هنگام خواب

بعضی افراد برای خوابیدن از صداهای اطراف خود آزرده می‌شوند. همچنین ممکن است محیط آلوده باشد و گوش در معرض خطر قرار گیرد. امام رضا علیه السلام برای چنین شرایطی فرموده است: «وَمَنْ أَرَادَ أَنْ لَا يَشْتَكِيَ أُذُنَهُ فَلْيَجْعَلْ فِيهَا عِنْدَ النَّوْمِ قُطْنَةً؛ هر کس می‌خواهد گوش‌هایش درد نگیرد، به هنگام خواب در گوشش پنبه بگذارد».

خاموش کردن آتش پیش از خوابیدن نیز از دیگر توصیه‌هایی است که رسول خدا صلی الله علیه و آله به آن تأکید داشته است: «لَا تَتْرُكُوا النَّارَ فِي بُيُوتِكُمْ حِينَ تَنَامُونَ».^۱

توجه به تمیزی و پاکیزگی محیط خواب نیز از جمله توصیه‌هایی پیامبر صلی الله علیه و آله درباره خوابیدن است: «لَا تَبْيُتُوا الْقِمَامَةَ فِي بُيُوتِكُمْ وَأَخْرِجُوهَا نَهَارًا، فَإِنَّهَا مَقْعَدُ الشَّيْطَانِ؛^۲ زباله را شب در خانه‌های خود نگه ندارید و آن را در روز به بیرون از خانه منتقل کنید؛ زیرا زباله، نشیمنگاه شیطان است».

۶. مکان و زیرانداز خواب

اهل بیت علیهم السلام برای خوابیدن از ساده‌ترین ابزار رایج زمان خود استفاده می‌کردند؛ چنان‌که نقل شده است حصیر تنها زیرانداز پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای استراحت بود.^۳ از این رو گاه زانده‌های حصیر بر بدن حضرت اثر می‌گذاشت و اصحاب از حضرت می‌خواستند که از زیراندازی نرم‌تر استفاده کند، ولی ایشان نمی‌پذیرفت.^۴ بنا بر روایات، خوابیدن در برخی مکان‌ها مکروه است؛ مانند

۱. عبدالواحد بن محمد تمیمی آمدی؛ تصنیف غرر الحکم و درر الکلم؛ ص ۲۱۱.

۲. طب الإمام الرضا علیه السلام؛ ص ۳۷.

۳. متقی الهندی؛ کنز العمال؛ ج ۱۵، ص ۳۵۹.

۴. محمد بن علی صدوق؛ الامالی؛ ص ۵۱۰.

۵. حسن بن فضل طبرسی؛ مکارم الاخلاق؛ ص ۳۸.

۶. همان، ص ۲۵.

پشت بامی که حفاظ نداشته باشد؛^۱ خانه‌ای که دارای در و پرده نباشد؛^۲ خوابیدن در مسجد الحرام؛^۳ جایی که نفس نامحرم احساس شود؛^۴ خوابیدن در مکان‌هایی که نجس یا کثیف باشد. تنهایی نیز موجب ناپسندی خوابیدن است؛ زیرا پیامدهایی دارد که سبب شده اهل بیت علیهم‌السلام از آن نهی کنند؛ چنان‌که امام کاظم علیه‌السلام نقل کرده است که تنها خوابیدن، سبب لعن رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله است.^۵

یکی از نکاتی که درباره مکان خواب توصیه شده و در سیره پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله آمده است، خوشبو کردن آن است. از انس بن مالک نقل شده است: «كَانَتْ لِلنَّبِيِّ صلی‌الله‌علیه‌وآله مَلْحَفَةٌ مَصْبُوعَةٌ بِالوَرَسِ وَالزَّعْفَرَانِ يَدُورُ بِهَا عَلَي نِسَائِهِ فَإِنْ كَانَتْ لَيْلَةً هَذِهِ رَشَّهَا بِالمَاءِ وَإِنْ كَانَتْ لَيْلَةً هَذِهِ رَشَّهَا بِالمَاءِ؛^۶ پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله ملحفه‌ای داشت که با گیاه خوشبو (ورس و زعفران) رنگ شده بود و میان همسرانش می‌چرخاند و هنگام خوابیدن بر آن آب می‌پاشید تا بوی خوش آن به مشام برسد».

۷. امنیت و آرامش خوابگاه

یکی از نکات مهم و مورد توجه در سبک زندگی اسلامی، داشتن امنیت و آرامش برای خوابیدن است. خداوند شب را با تاریکی سنگین‌اش همچون پوششی برای امکان خواب^۷ و آن را زمان آرامش^۸ و خوابی آسوده قرار داده است.^۹ از نظر تشریحی نیز دستورهای تأمین آرامش را صادر کرده است. از جمله این دستورها لزوم اجازه گرفتن خدمتکاران و حتی فرزندان برای ورود به خوابگاه والدین است.^{۱۰} اوقات مورد نظر آیه، یعنی پیش از طلوع فجر، وقت قیلوله و پس از نماز عشا، زمان‌هایی هستند که ممکن است عورت آشکار باشد.^{۱۱} از امام صادق علیه‌السلام نیز نقل شده

۱. احمد بن محمد خالد برقی؛ المحاسن؛ ج ۲، ص ۶۲۱ و ۶۲۲.

۲. عبدالله حمیری قمی؛ قرب الاسناد؛ ص ۱۴۶.

۳. محمد بن یعقوب کلینی؛ الکافی؛ ج ۳، ص ۳۷۰.

۴. محمد بن حسن حر عاملی؛ وسائل الشیعه؛ ج ۲۰، ص ۱۸۵.

۵. محمد بن علی صدوق؛ الخصال؛ ص ۹۳.

۶. نورالدین علی هیشمی؛ مجمع الزوائد؛ ج ۵، ص ۱۲۹.

۷. فرقان: ۴۷؛ نبأ: ۱۰.

۸. انعام: ۹۶.

۹. فرقان: ۴۷.

۱۰. نور: ۵۸ و ۵۹.

۱۱. فاضل مقداد؛ کنز العرفان فی فقه القرآن؛ ج ۲، ص ۲۲۴ و ۲۲۵.

است که این دستورها، برای آن است که زمان‌های مشخص شده، ساعت‌های خلوت هستند.^۱ در این آیات یک آموزش دو سویه وجود دارد؛ اولاً به فرزندان و دیگر نزدیکان آموزش می‌دهد که مراقب استراحت و حریم والدین و صاحب منزل باشند و از سوی دیگر به والدین و صاحبان خانه یاد می‌دهد که حالت‌ها و وضعیت زن و شوهر و حتی در صورت تنهایی، در وضع خلوت و لباس خاص، نباید اجازه داد که هر کس شاهد آن وضع باشد؛ به‌ویژه فرزندان که ممکن است دچار انحراف جنسی شوند.^۲

فهرست منابع

۱. ابن‌ابی‌شبیبه الکوفی، عبدالله بن محمد؛ المصنف؛ تحقیق سعید اللحام؛ چاپ اول، بیروت: دار الفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۰۹ق.
۲. ابن‌عاشور، محمد بن طاهر؛ تفسیر التحریر و التثویر؛ چاپ اول، بیروت: مؤسسه التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق.
۳. بحرانی، سید هاشم؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ تحقیق مؤسسه بعثت؛ چاپ اول، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ق.
۴. برقی، احمد بن محمد خالد؛ المحاسن؛ تحقیق سیدجلال‌الدین حسینی؛ تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۳۰ش.
۵. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد؛ تصنیف غرر الحکم و درر الکلم؛ چاپ اول، قم: دفتر تبلیغات، ۱۳۶۶ش.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن؛ وسائل الشیعه؛ چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۴ق.
۷. دهخدا، علی‌اکبر؛ لغت‌نامه؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷ش.
۸. طباطبایی، سید محمدحسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ چاپ پنجم، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
۹. صدوق، محمد بن علی؛ الامالی؛ تحقیق: مؤسسه البعثه؛ قم: دارالثقافه، ۱۴۱۴ق.
۱۰. _____؛ الخصال؛ تحقیق: علی‌اکبر الغفاری؛ قم: منشورات جماعه المدرسین فی الحوزة العلمیه، ۱۴۰۳ق.

۱. سید هاشم بحرانی؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ ج ۴، ص ۹۸.

۲. ناصر مکارم شیرازی و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ ج ۱۴، ص ۵۴۶-۵۴۴.

۱۱. _____؛ کتاب من لایحضره الفقیه؛ تحقیق علی اکبر غفاری؛ قم: جامعه مدرسین، ۱۴۰۴ق.
۱۲. _____؛ کمال‌الدین و تمام‌النعمة؛ قم: مؤسسه النشر الاسلامی، ۱۴۰۵ق.
۱۳. _____؛ معانی الاخبار؛ قم: انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین، ۱۳۶۱ش.
۱۴. عروسی حویزی، عبدعلی بن جمعه؛ تفسیر نور الثقلین؛ تحقیق: هاشم رسولی محلاتی؛ چاپ چهارم، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۱۲ق.
۱۵. قطب‌الدین راوندی، سعید بن هبة‌الله؛ الدعوات، تحقیق: مدرسه امام مهدی علیه السلام؛ چاپ اول، قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام، ۱۴۰۷ق.
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تحقیق علی اکبر غفاری؛ چاپ سوم، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۸۸ق.
۱۷. متقی‌الهندی، علاء‌الدین علی بن حسام؛ کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال؛ بیروت: مؤسسه الرساله، ۱۴۰۹ق.
۱۸. مطهری، مرتضی؛ زندگی جاوید یا حیات اخروی؛ تهران: انتشارات صدرا، [بی تا].
۱۹. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران؛ تفسیر نمونه؛ چاپ اول، تهران: دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴ش.
۲۰. منسوب به امام صادق علیه السلام مصباح الشریعة؛ چاپ اول، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۰ق.
۲۱. منسوب به امام رضا علیه السلام؛ طب الإمام الرضا علیه السلام؛ تحقیق محمدمهدی نجفی؛ قم: دارالخیام، ۱۴۰۲ق.
۲۲. نوری طبرسی، حسین بن محمدتقی؛ مستدرک الوسائل؛ چاپ دوم، قم: مؤسسه آل‌البتیت لاحیاء التراث، ۱۴۰۹ق.
۲۳. هیثمی، نورالدین علی بن ابی بکر؛ مجمع الزوائد؛ بیروت: دارالکتب العلمیه، ۱۴۰۸ق.